

## טור אורח חיים ותפילת 'ועננו' בעת הבצורת: השפעת דפוס ראשון פייבא די שקו על ניסוחה של תפילה 'חדשה'

יהודה ד' גלינסקי\*

לפני שנים אחדות פרסם מיכאל ריגלר מאמר על "ועננו בורא עולם במידת הרחמים" – התחינה הנאמרת בעת עצירת גשמים<sup>1</sup> – ושם בחן מתי נכנסה תפילה זו לסידורי התפילה האשכנזיים בברכת שמע קולנו היומית כדי שתאמר בעת הבצורות, ומה מקורה של תפילה זו. ריגלר, בעקבות הרב שריה דבליצקי, הראה כי מקור התפילה הוא בטור אורח חיים לר' יעקב בן הרא"ש, בהלכות תענית (סימן תקע"ט).<sup>2</sup> במקור הדברים, בדברי הטור, תפילה קצרה זו משובצת בסדרי התפילות המיוחדים שמוסיפים בעת תענית לעצירת גשמים לתפילת שמע קולנו שנאמרת על ידי החזן.<sup>3</sup> במהלך המאה העשרים נכנסה התפילה לתפילת היחיד בסידור של ימות החול, גם בברכת שמע קולנו.<sup>4</sup> בלשונו של ריגלר:<sup>5</sup>

\* ד"ר יהודה ד' גלינסקי, המחלקה לתלמוד ע"ש נפתל-יפה, אוניברסיטת בר-אילן. מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 2497/20). תודתי ליצחק גילה, ליעקב פוקס מהספרייה הלאומית בירושלים, וכן לחווה צלנר מספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על סיועם בהכנת המאמר. כמו כן תודתי לליאור יעקובי, שעדכן עבורי את רשימת כתיבי היד של טור אורח חיים המופיעה בנספח. ברצוני להקדיש מאמר זה לזכרו של חוקר הספר העברי מרדכי גלצר, שחלק מתורתו משוקע במאמר זה. מרדכי היה חוקר מבריק וקפדן, וגם אדם נעים הליכות שתמיד היה נחמד לשוחח איתו וללמוד מחוכמתו.

1 ראו: מ' ריגלר, "ועננו בורא עולם במידת הרחמים": על התחינה הנאמרת בעת עצירת גשמים", מים מדליו 16 (תשס"ה), עמ' 103–126.

2 ריגלר, עמ' 106.

3 במילים אחרות, במקור לא נקבעה תפילה זו כחלק מתפילת העמידה היומית, ולא בתפילת הלחש של כל יחיד, אלא נאמרה במקרים מיוחדים ועל ידי שליח הציבור, כחלק מהתפילה המורחבת של תענית גשמים, תפילת הכ"ד.

4 ראו: י' דווידזון, אוצר השירה והפיוט (ניו יורק, תרפ"ה-תרצ"ג), אות ו ערך 469. נראה שדווידזון ייחס תפילה זו לר' אליעזר אשכנזי בעל "מעשה השם", חכם מן המאה הט"ז (!). ואולם כאשר מעיינים במקורו של דווידזון, סדור ומחזור כל בו, וילנא תרצ"ה, כרך ד עמ' 442, מגלים מיד את טעותו. "סליחות ר' אליעזר" אכן מתחילות בעמ' 435 ומסתיימות בעמ' 442, אבל שתי התפילות בסוף עמוד 442 אינן של ר' אליעזר. סליחות ר' אליעזר הודפסו פעמים רבות, והשוואה מהירה מגלה שבמקורן הן לא כללו תפילות על עצירת הגשמים או על ריבוי גשמים. ראו לדוגמה בתיאור הפריט: אליעזר בן אליהו אשכנזי, סליחות ופזמונים, לובלין שע"ד, בקטלוג של מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי: "ארבעה תחנות... וארבעה פזמונים... ראשונה כשחרדת מדת הדין מתוחה ח"ו... והשנייה בנויה לקרא לשבויי רעב דרור... והשלישית בהיות המלך המושל עלינו במלחמה... והרביעית כאשר יאונה ח"ו עלילה או גזירה", ואין שום אזכור לתפילות על הגשמים.

5 ריגלר, עמ' 114.

## יהודא גלינסקי

האמור עד כאן מכון למסקנה שנוסח תפילה זה לא נאמר עד לפני כמה עשרות שנים, ושהכללתה ב"שומע תפילה" הוא עניין מחודש, שרבני ארץ ישראל בדורות האחרונים קבעו לאמרה, ומכיון שלא מצאנוה בכל הסידורים, גם לא התקבלה על כלל הציבור.

במילים אחרות, הכנסת תפילה מיוחדת זו לסידור היא חידוש ליטורגי של העידן המודרני, הקשור בקשר הדוק להחזרת היישוב היהודי לארץ ישראל, מקום שהגשמים בו מעטים והסיכון לבצורת תדיר. עם זאת, תוכנה של התפילה וניסוחה אינם חדשים, אלא נלקחו מאחד מספרי ההלכה המשפיעים ביותר של ימי הביניים – ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש, חכם אשכנזי שהיגר לספרד ושם כתב את כל חיבוריו.

מטרת מאמר זה היא להראות שנוסח התפילה שנכנס לסידורים אינו הנוסח המקורי שצירף ר' יעקב בן הרא"ש לספר אורח חיים, ולהציג נוסח קצר יותר ומדויק יותר. בירור זה ייעשה על פי כתבי יד מדויקים של טור אורח חיים וכן על פי מקורות מחוץ לספר זה. נוסף על כך איעזר במפגש זה שבין עניין ליטורגי עכשווי ובין חיבור הלכתי מימי הביניים כדי להדגים את כוחו של הדפוס הראשון על רוב הדפוסים שבאו לאחר מכן. במקרה הזה של ארבעה הטורים השפיע הדפוס הראשון, פייביא די שקו Pieve di Sacco בבית משולם קרוי (שהדפסתו החלה בשנת רל"ה [1475]), על כל הדפוסים שהודפסו אחריו באיטליה, והוא ממשיך להשפיע עד היום. אצביע על כמה כתבי היד הבודדים התואמים דפוס זה, אשר בשל זיקתם לדפוס פייביא זכו להשפיע על ההלכה, חרף היותם מיעוט קטן מכלל עדי הנוסח של הספר.<sup>6</sup>

א. תפילת "ועננו", הנאמרת בעת הבצורת, בסידור ובטור אורח חיים הנדפס

בירור זה ייפתח בהשוואה בין נוסח התפילה "ועננו" המופיע בתפילת העמידה בסידור סטנדרטי (הוצאת אשכול) לבין נוסח הדפוס של טור אורח חיים הנפוץ היום, זה של מכון שירת דבורה. כפי שאפשר לראות להלן, אין הבדלים כלל בין נוסחי התפילה בשני המקומות (אם כי יש לציין שבסידורי רינת ישראל וקורן הוכנסו שינויים ניכרים).<sup>7</sup>

<sup>6</sup> התעוררתי לבדוק מפגש זה בין ליטורגיה לבין נוסח הטור לפני שנים רבות, בעקבות בקשתו של איש החינוך מר אברהם רון ז"ל. צרם לו הנוסח "ומאורעות רעות וקשות" המופיע בסידורים (ואכן זה תוקן בסידורי קורן ורינת ישראל ל"ומאורעות רעים וקשים"), ולכן ביקש ממני לברר את נוסח התפילה. את עיקרי הדברים הרשומים כאן מסרתי לו בזמנו, וכעת הגיע הזמן לפרסמם. כפי שנראה להלן, מילים אלו ("ומאורעות רעות וקשות") לא הופיעו בנוסח המקורי של התפילה.

<sup>7</sup> על השינויים בהוצאות אלו ראו הערה 9.

**אורח חיים סימן תקעט (הדפוס)<sup>8</sup>** ועננו בורא עולם במדת רחמים בחר בעצמו ישראל להודיע גדלו והדרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע את העולם כולו מטובך ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנת ידיך שמרה והצילה שנה זו מכל דבר רע ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות ועשה לה תקוה ואחרית שלום חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה ופירותיה וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה וחיים ושובע<sup>9</sup> שלום כשנים הטובות והסר ממנו דבר וחרב ורעב וחיה רעה ושבי וזוהר ויצר הרע וחליים רעים וקשים וחולאים רעים ומאורעות רעות וקשות.

**סידור מקור הברכה השלום (אשכול)** ועננו בורא עולם במדת הרחמים בוחר בעצמו ישראל להודיע גדלו והדרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר על פני האדמה ותשביע את העולם כלו מטובך ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנת ידיך שמור והצל שנה זו מכל דבר רע ומכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות ועשה לה תקוה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה וחיים ושובע<sup>9</sup> שלום כשנים הטובות והסר ממנו דבר וחרב ורעב וחיה רעה ושבי וזוהר ויצר הרע וחליים רעים וקשים ומאורעות רעות וקשות.

וגזור עלינו גזירות טובות מלפניך ויגולו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת רחמים וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו...  
וגזור עלינו גזירות טובות מלפניך ויגולו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת רחמים וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו...

אם כן, מקורה של התפילה בסידור הוא אכן בהלכות תענית של ספר אורח חיים לר' יעקב. ואולם, כאשר מעיינים בכתבי היד הרבים של טור אורח חיים מימי הביניים מתברר שאין הדברים כה פשוטים, לפחות באשר לסוף התפילה (הקטע המודגש).

<sup>8</sup> טור אורח חיים, הוצאת מוסדות שירת דבורה (מכון ירושלים), ישראל תשנ"ג, עמ' שיד.  
<sup>9</sup> בסידור רינת ישראל, ובעקבותיו בסידור קורן, תיקנו את הנוסח, כנראה על דעת עצמם, וזהו הנוסח בסידורים: "חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתנו ופירותינו וברכנו בגשמי ברכה ונוכה לחיים ושובע...". הסיבה לתיקון היא כנראה הצורך להאחיד את המשפט מבחינה דקדוקית: לאחר שכתוב "חוס ורחם עלינו" נדרש שהמשך יותאם לגוף ראשון לשון רבים. אפשרות לתיקון אחר, נקודתי יותר, והיא כנראה האפשרות המקורית ולכן נכונה יותר, הייתה לתקן רק מילה אחת: להחליף את המילה "עלינו" במילה "עליה", ואז נושא התפילה אינו בני האדם אלא הארץ. ראו להלן (הע' 33) דבריו של האבודרהם בהקשר לנוסח ברכת השנים בחורף וביקורתו על אלה הגורסים שם "עלינו". כמו כן בסוף הפסקה במקום "ומאורעות רעות וקשות" תיקנו בסידורים אלו ל"ומאורעות רעים וקשים", כנראה שוב בשל הדקדוק.

ב. שני נוסחים לתפילה בכתבי היד של אורח חיים

ארבעה טורים בכלל, ואורח חיים בפרט, היה ספר נפוץ ביותר בשני אזורי תרבות שונים – האשכנזי והספרדי – במאות הי"ד והט"ו, ועל כן הוא שרד עד לימינו בעותקים רבים למדי בכתב יד. זאת אף שהספר הודפס פעמים רבות מתחילת עידן הדפוס (במאות הט"ו והט"ז) ועד ימינו. לדוגמה, הגיעו לידינו לפחות חמישים ותשעה כתבי יד מימי הביניים לספר אורח חיים, בעיקר בכתיבה אשכנזית וספרדית.<sup>10</sup> רובם שרדו, וכנראה אף הועתקו, כספרים נפרדים בלי הטורים האחרים, אם כי ישנם כמה כתבי יד שלמים של כל הארבעה,<sup>11</sup> וכן עוד כמה שהועתק בהם ספר אורח חיים ביחד עם עוד אחד מהספרים האחרים.<sup>12</sup>

מבדיקת כל הכתבי היד לספר אורח חיים הידועים לי עולה כי ישנם שני נוסחים שונים זה מזה לתפילת "ועננו", והנוסח שמופיע בדפוס שלנו (ובסידור) הוא הנפוץ פחות מבין השניים. רוב רובה של התפילה דומה בשני הנוסחים, אבל סיומה שונה מנוסח לנוסח. בין כתבי היד נמצאו רק חמישה הדומים לנוסח הדפוס, אולם מבדיקה מעמיקה יותר עלה שכל חמשת כתבי היד קשורים זה בזה בקשר הדוק לכל אורך הספר, ושלושה

<sup>10</sup> ראו בנספח את רשימת כתבי היד האלה. מתוך 59 כתבי היד, 37 הועתקו בכתיבה אשכנזית ו-14 בכתיבה ספרדית. שימת הדגש על הכתיבה מכוונת, שכן הכתיבה מצביעה על קהילת הקוראים, על זיהוי קהל רוכשי הספר, למרות שכמה מכתבי היד האלה הועתקו באיטליה ההעתקה התקיימה בקהילות האשכנזים והספרדים הנפרדים. במניין 59 כתבי היד כלולים ספרים שלמים של אורח חיים או קטעים ארוכים מהספר ששרדו עד סוף המאה הט"ו. לא מנתי שרידים של דפים בודדים או של חלק אחד מתוך הספר שהועתק בנפרד כמו הלכות פסח או הלכות ברכות. על תפוצת הספר והשפעתו מגמר כתיבתו ועד לתחילת עידן הדפוס ראו: י"ד גלינסקי, "על תפוצת הטורים בספר בדרך הגירוש ועל קיצור לא ידוע לטור חושן משפט", ישורון יב (תשס"ג), עמ' תשפד-תתא, וכן הנ"ל, "יזכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו: על תפוצת 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה'15', סידרא יט (תשס"ד), עמ' 25-45.

<sup>11</sup> כתבי היד של כל ארבעת הטורים ביחד אשר שרדו עד לימינו הם לפחות חמישה – שניים בכתיבה איטלקית, ושלושה בכתיבה ספרדית ובהם אחד שהועתק באיטליה: British Library, Harley Vatican, Ross. 555, (1435) Mantua (Italy) [Italian script]; 7198 (Margoliouth 543), (1473) [Spanish script]; British Library, Harley 5716-5717 Palatina Library, Cod. Parm. (Margoliouth 544-545), (1475) [Spanish script]; Parma, 3262-3265 (De Rossi 64), (1459), Ferrara (Italy) [Spanish script]; Oxford. Bodleian. Mich. 621 (Neubauer 697) (1494), Rieti (Italy) [Italian script].

<sup>12</sup> לדוגמה, יש לפחות שישה כתבי יד שבהם הועתק ספר אורח חיים ביחד עם ספר יורה דעה – שלושה בכתיבה אשכנזית, שניים בכתיבה ספרדית ואחד בכתיבה איטלקית: Vienna, Oesterreichische Nationalbibliothek, hebr. 127 (Schwartz 75) (1436) [Ashkenazic script]; New York, Jewish Theological Seminary, Rab. 1147, (1450) [Ashkenazic script]; Torino - Biblioteca Nazionale Universitaria, A I 5, (1472) {originally contained all four volumes} [Spanish script]; London, British Library, Oxford, Bodleian, Harley Add. 27150 (Margoliouth 546), (1492) [Italian script]; Opp. 53 (Neubauer 698), (mid 14<sup>th</sup> cent.) (Germany) [Ashkenazic script]; Vatican Ross. 600 (late 14<sup>th</sup> cent.) [Spanish script].

מהם אף הועתקו בידי אותו מעתיק אשכנזי – יעקב חלפן.<sup>13</sup> הווי אומר שנוסח התפילה שהשתמר בכתבי יד אלו נחשב כעד נוסח אחד. זאת ועוד, נוסח זה הוא מבודד, שכן הייתה לו תפוצה מסוימת רק באשכנז ובאיטליה. להלן אביא דוגמאות אחדות המעידות על הזיקה בין חמשת כתבי יד אלו, המבדילות אותם מכל שאר כתבי היד. אציג כעת את שני הנוסחים של תפילת "ועננו" כפי שהם מופיעים בכתבי היד. הנוסח שבעמודה הימנית הוא זה המופיע ברוב כתבי היד, והנוסח שבעמודה השמאלית הוא נוסח המיעוט (וכפי שאראה בהמשך זהו הנוסח הדומה לנוסח הדפוס שלנו). גוף הטקסט של נוסח רוב כתבי היד הוא לפי כ"י פאריס 425, והשינויים בהערות הם לפי כ"י מינכן 14.255.<sup>14</sup> שני כתבי היד כתובים בכתיבה ספרדית ומועד העתקתם המוערך הוא במאה ה"ו. בחרתי בשני כתבי יד אלו כי לכל אורך הספר הם מייצגים שני ענפי נוסח שונים זה מזה, שכנראה יצאו מידי ר' יעקב; כ"י מינכן משקף נוסח קדום יותר של הספר, וכ"י פאריס מייצג גרסה מאוחרת ומשוכללת יותר שלו.<sup>15</sup> בעמודה השמאלית גוף הטקסט של נוסח המיעוט הוא לפי כ"י וטיקן Ross. 555, שהועתק באיטליה בשנת 1435, והשינויים בהערות הם לפי כ"י וינה 127, שהועתק בשנת 1436 והוא אחד משלושת כתבי היד שהעתיק יעקב חלפן באשכנז.

<sup>13</sup> אחד מכתבי יד אלו הוא כתב יד וטיקן Ross. 555, שהוזכר בהע' 11. כתב יד זה הועתק בידי הסופר יצחק בן עובדיה, אשר סיים את העתקתו בשנת 1435 בעיר מנטובה. על יצחק בן עובדיה ראו: נ' פסטרנק, "יצחק בן עובדיה בן דוד מפורלי; סופר יהודי מהולל שהמיר את דתו לנצרות?", תרביץ סח (תשנ"ט), עמ' 411–428 (וראו להלן דיון בשתי הוספות הקשורות לגישה כלפי מי שאינם יהודים. אין הוכחה שיצחק בן עובדיה הוא שהוסיף את הדברים, אבל ההנחה שהוא זה שהוסיפם משתלבת היטב עם מסקנותיה של פסטרנק בדבר זהותו של מעתיק זה). כתב יד שני, אוקספורד בודלי Can. Or. 19, גם הוא מאיטליה, ומשוער כי זמן העתקתו הוא במחצית המאה ה"ז (על פי מלאכי בית אריה בהשלמות שלו לקטלוג של ניובאואר 704). שמו של המעתיק, שמואל, מוזכר בקולופון. שלושת כתבי היד האחרים הועתקו כולם בידי הסופר יעקב חלפן, ככל הנראה באשכנז, ואלו הם: כ"י וינה 127, שהוזכר בהערה הקודמת (הועתק בשנת 1436), וכן: New York, The Jewish Theological Seminary of America, Ms. 6484 (Rab.689); Vatican Library, Ms. Ebr. 152.

<sup>14</sup> Munich, Bavarian State Library, Cod. Hebr. 255; Paris, The National Library of France, Ms. Heb. 425.

<sup>15</sup> ראו: י"ד גלינסקי, "מהדורות ספר טור אורח חיים לרבינו יעקב בן אשר: עיון בהלכות פסח וסוכה דרך כתבי היד של ספר טור אורח חיים", ישורון ז (תש"ס), עמ' תשס–תשעז. הדברים שם מבוססים על פרק הנספח (המוקדש לנוסח) של גלינסקי, "ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה'14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ט.

<p><b>כ"י וטיקן Ross. 555, וינה 127</b>  ועננו בורא עולם<sup>20</sup> במדת רחמים<sup>21</sup>  בחר בעמו ישראל להודיע גדלו והדרת  כבודו שומע תפלה  תן טל ומטר לברכה על פני האדמה  ושבע כל העולם מטובך ומלא ידינו  מברכותיך ומעושר מתנות ידך שמרה  והצילה<sup>22</sup> שנה זו מכל דבר רע וכו'  עד<sup>23</sup> <u>כשנים הטובות</u></p> <p>והסר ממנו חרב ורעב וחיה רעה ושבי  ובזה ויצר רע<sup>24</sup> וחלאים<sup>25</sup> רעים וקשים  ומאורעות רעות וקשות וגזור עלינו  גזירות טובות מלפניך ויגולו רחמיך על  מדותיך ותתנהג עם בניך במדת רחמים</p> <p>ותקבל ברחמים וברצון את תפילתינו  כי אתה שומע תפלת כל פה ברוך אתה  ה' שומע תפלה.</p>	<p><b>כ"י פאריס 425, מינכן 255</b>  ועננו בורא עולם במדת רחמים בחר  בעמו [ישראל]<sup>16</sup> להודיע גדלו והדרת  כבודו שומע תפלה  תן טל ומטר לברכה על פני האדמה  ושבע את העולם כולו מטובך ומלא  ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידך  שמרה והצילה שנה זו מכל דבר רע  ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות  ועשה לה תקוה [ואחרית שלום]<sup>17</sup> חוס  ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה  וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה וחיים  ושובע ושלום <u>כשנים הטובות</u></p> <p>והסר ממנו חרב ורעב וחיה רעה ושבי  ובזה ויצר רע [ואויב]<sup>18</sup> וחלאים רעים  וקשים</p> <p>וקבל ברחמים וברצון את תפילתינו כי  אתה<sup>19</sup> שומע תפלת כל פה ברוך אתה  ה' שומע תפלה</p>
---	---

בין עדי הנוסח יש שני הבדלים לא קטנים, הראשון טכני בלבד ואילו השני מהותי, והם מודגשים בטבלה שלעיל. ההבדל הראשון הוא במקום שהמעתיק כתב "וכו' עד", וזאת מכיוון שחלק זה של התפילה מקביל בסך הכול לברכת השנים הנאמרת בחורף בקהילות

16 בכ"י מינכן הנוסח הוא "בעמו ישראל", אך להלן אראה שגם בספר צידה לדרך וכן אצל ר' יוסף ג'יקטיליה הנוסח הוא "בוחר בעמו", בלי "ישראל", ואם כך בהחלט ייתכן שזוהי הוספה של המעתיק.

17 הושלם על פי כ"י מינכן.

18 בכ"י מינכן חסר "ואויב".

19 בכ"י מינכן הנוסח הוא "אתה ה'".

20 בכ"י וינה חסרה המילה "עולם".

21 בכ"י וינה הנוסח הוא "רחמיך".

22 בכ"י וינה הנוסח הוא "שמור והציל".

23 המלים "וכו' עד" מופיעות בכתבי היד ותעזורנה לנו בהמשך לעקוב אחר השפעתו של נוסח זה.

24 בכ"י וינה הנוסח הוא "הרע".

25 בכ"י וינה הנוסח הוא "ומחלאים".

רבות, בעיקר קהילות ספרד, כפי שאפשר לראות מתוך סידור בכתב יד המייצג תפילות מאזור ספרד בימי הביניים:<sup>26</sup>

ברך עלינו ה' אלהינו את השנה הזאת. ואת כל מיני תבואתה לטובה.<sup>27</sup> ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה. ורוה פני תבל ושבע את העולם כלו מטובך. ומלא ידינו מברכותיך ומעשר מתנות ידיך. שמרה והצילה שנה זו מכל דבר רע, [ו]מכל<sup>28</sup> מיני משחית, [ו]מכל<sup>29</sup> מיני פורענות. עשה לה תקוה טובה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו<sup>30</sup> ועל כל תבואתה ופירותיה. וברכה (כשנים הטובות)<sup>31</sup> בגשמי רצון ברכה ונדבה.<sup>32</sup> ותהי אחריתה חיים ושבע ושלוה וברכה כשנים הטובות. כי אל טוב ומטיב אתה ומברך השנים...

כאשר משווים בין החלק המודגש, המתחיל במילים "מכל מיני משחית" ומסתיים במילים "כשנים הטובות", לבין נוסח הטור לתפילה בעת הבצורת בהלכות תענית, רואים את הזיקה הברורה בין שתי התפילות – זו של עת הבצורות וזו של ברכת השנים. זיקה זו מבהירה למה הרשה הסופר לעצמו לקצר ולכתוב "וכו' עד כשנים הטובות": תפילת החול של ברכת השנים הייתה שגורה בפי כול, ועל כן הוא לא ראה צורך "לבזבז" מקום בכתיבת חלק זה של התפילה.<sup>33</sup>

נוסח זה של ברכת השנים הנאמרת בחורף היה נפוץ בצורה כזו או אחרת בגלויות ישראל נוסף על קהילות ספרד; הוא מופיע בסידוריהם של הגאונים ר' עמרם ור' סעדיה,

26 נוסח הפנים הוא על פי סידור מנהג ספרד (De-Parma, Palatina Library, Cod. Parm. 1780 (De-Rossi 1207). כתב היד מתוארך למאה הי"ד. התפילה מופיעה בדף 41 ע"א-ע"ב. נעזרתי גם בנוסח סידור מנהג ספרד (De-Parma Palatina Library, Cod. Parm. 2207 (De-Rossi 629). כתב היד הועתק בחודש אב בשנת 1439. כמו כן השוויתי את הנוסח לזה שמופיע בסידור קטלונאי (מהדורת עידן פרץ, ירושלים תשע"ט), עמ' ג, וכן לנוסח ענף 3 של נוסחי החורף לברכת השנים אצל א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 143.

27 המילה "לטובה" הושמטה בטעות, והושלמה בידי המעתיק בגיליון.

28 השלמתי על פי Parma 2207 וכן על פי נוסח הגניזה אצל ארליך.

29 כנ"ל.

30 כך בשני כתבי היד של פרמא, אבל ראו להלן (הע' 33) דברי ביקורתו של אבודרהם. ואכן בנוסח הגניזה המובא אצל ארליך הנוסח הוא "חוס ורחם עליה", וכן בסידור קטלונאי בנוסח הפנים "חוס ורחם על כל מיני תבואתה ופירותיה".

31 מילים אלו קיימת בנוסח Parma 1780, אבל נוסח זה כנראה אינו מקורי ועל כן הכנסתי אותן בסוגריים. המילים אינן מופיעות בנוסח Parma 2207 ולא בנוסח הגניזה, ובסידור קטלונאי כל המשפט חסר (ראו בהערה הבאה).

32 בסידור קטלונאי לא גרסו את כל המשפט "וּבְרָכָה בְּגֶשְׁמֵי רִצּוֹן בְּרָכָה וּנְדָבָה".

33 בהקשר לחלק זה של התפילה מעניינים דבריו של ר' דוד אבודרהם: "ברך עלינו ה' אלהינו את השנה הזאת על שם (ויקרא כה, כא) וצויתי את ברכתי לכם וע"ש (עי' יואל ב, כה) וברכתי לכם את השנים... חוס ורחם על כל תבואתה ע"ש (ויקרא כה, כא) ועשת את התבואה לשלש השנים. והמון העם קורין חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ואינו נכון כי ברכה זו נתקנה לבקש רחמים על תבואת השנה ופירותיה ומה לנו להכניס עצמנו בה כי הגה שאר ברכות התפלה הם בקשה עלינו" (אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' צט).

וכן בסידור התפילה הנמצא במשנה תורה של הרמב"ם ובגניזה.<sup>34</sup> אבל בסידורי אשכנז צרפת ואיטליה של ימי הביניים הוא איננו. תפילה ברכת השנים בסידורים מאשכנז ומצרפת קצרה ביותר גם בחורף, ובאיטליה הנוסח שונה במידה ניכרת מזה שהובא לעיל. עובדה ליטורגית-ספרותית זו מובילה למסקנה שלא ייתכן כי קיצור זה בדברי טור אורח חיים נעשה בידי בן אשכנז או בן איטליה. אלא שמסקנה זו אינה מתיישבת עם הממצאים שלנו, המעידים שהקיצור שראינו בדברי הטור שרד רק בכתבי יד אשכנזיים-איטלקיים. נראה שהקיצור נעשה בשלב מוקדם יותר בתולדות השתלשלות הספר, בידי מעתיק שהתפילה היומית של ברכת השנים המקבילה הייתה שגורה בפיו, כלומר בידי אחד מבני ספרד, אם כי בהחלט ייתכן שהיה זה בן ספרד שהיגר לאיטליה.<sup>35</sup>

ואולם ההבדל השני, המופיע בענף וטיקרוינה בסיום התפילה, הוא בעל חשיבות רבה יותר. נוספה שם רשימה של בקשות שאינה מופיעה בכל כתבי היד האחרים. אומנם אין ברשימה זו דברים החורגים מהמסר הכללי של התפילה – מזכרים בה בעיקר דברים טובים שהמתפלל מבקש מהאל ליישם בהתנהגותו עם בני אדם: גזירות טובות, הנהגה במידת הרחמים ועוד – ועם כל זה אין הכרח מבחינה טקסטואלית שהקטע הוא חלק מקורי מהנוסח שיצא מתחת ידו של ר' יעקב. לא מורגש שום חיסרון בתפילה בגרסתה הקצרה, והיא בהחלט קוהרנטית ומיטיבה לעמוד בזכות עצמה אף בלי קטע זה. תפוצתו המעטה של הנוסח המורחב בין כתבי היד הרבים של אורח חיים לכל הפחות מעלה את האפשרות שזוהי הוספה מאוחרת שאינה של המחבר. בהקשר זה ראוי להדגיש שככל הידוע לי אין אפילו כתב יד או דפוס ספרדי אחד מהמאה ה'ט"ו שנוסח מורחב זה מצוי בו, וזוהי סיבה נוספת להטיל ספק באותנטיות של ההוספה. בהמשך דבריי אנסה להוכיח שאכן כך הם פני הדברים, ואפתח בשתי עדויות חיצוניות לעדי הנוסח של ספר אורח חיים.

ג. עדותם של ר' מנחם בעל צידה לדרך וסדר לעצירת גשמים לר' יוסף ג'קטיליה

טור אורח חיים נתפרסם כחיבור נפרד כנראה בין השנים 1322–1330,<sup>36</sup> אולם לא שרד כתב יד של החיבור המתוארך לפני שנת 1419,<sup>37</sup> כמאה שנה לאחר פרסומו. אלא שבכל

<sup>34</sup> מתוך מגוון הנוסחים המופיעים בגניזה (ראו: ארליך, עמ' 125–143) הקרוב ביותר לנוסח התפילה המופיע בכתבי היד מספרד הוא ענף 3 של נוסחי חורף (ארליך, עמ' 143). על ייחודו של ענף זה וקרבתו לנוסח ספרד ראו: ארליך, עמ' 133–134.

<sup>35</sup> בשנים אלו, לאחר גזירת קנ"א (1391), הייתה קהילה לא קטנה של יהודי ספרד באיטליה.

<sup>36</sup> קשה לדעת בדיוק מתי סיים ר' יעקב לכתוב את אורח חיים, אבל מתוך דבריו בהלכות תפילה (סימן קב) "אע"פ שיש להשיב... מ"מ אין משיבין את הארי אחרי מותו" אנו למדים שזה היה לאחר מות אביו הגדול. ישנה אי ודאות בדבר שנת פטירתו של הרא"ש, ואין יודעים אם הוא נפטר בשנת פ"א (1320–1321) או בשנת פ"ח (1327–1328). לדיון מעמיק במקורות והצעה חדשה לתיארוך פטירתו לסוף שנת פ"א או אפילו לתחילת שנת פ"ב ראו: ש' עמנואל, עטרת זקנים: עיון מחדש בתולדותיהם של חכמים, ירושלים תשפ"א, עמ' 176–199.

<sup>37</sup> יד אחדים שאפשר לתארך אותם למהלך המאה ה'י"ד (ראו הרשימה בנספח), אך תיאורכם הוא

הנוגע לעדי נוסח קדומים של החיבור יש להתחשב גם במרכיב נוסף, והוא חיבורי הלכה שנכתבו בספרד במאה הי"ד, אשר הסתמכו על האורח חיים אפילו אם לא תמיד ציטטו אותו בשם. כוונתי לספרים כמו אבודרהם, שנתפרסם כבר ב-1340, סמוך מאוד לכתבת אורח חיים,<sup>38</sup> צידה לדרך לר' מנחם בן זרח, שנכתב בשנות השישים של המאה, ומנורת המאור לר' ישראל אלנקווה, שנכתב גם הוא בתקופה זו. כל החיבורים הללו נכתבו שנים רבות לפני כתבי היד המתוארכים ששרדו עד ימינו. לענייננו יש לשים לב שבצידה לדרך, שכמעט כל דבריו בענייני מועד הם קיצור של דברי טור אורח חיים, וכן במנורת המאור (אלנקווה), שגם הוא הסתמך הרבה בכל חלקי חיבורו על אורח חיים, הנוסח של תפילת ועננו דומה לנוסח הקצר שהבאנו. ואדגים זאת מתוך ספר צידה לדרך:<sup>39</sup>

### צידה לדרך דפוס פרארה (מאמר ה, כלל ראשון, פרק ז)

ועננו בורא עולם במדת רחמים בחר בעמו להודיע גדלו והדרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע את העולם כולו מטובך ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנת ידיך שמרה והצילה שנה זו מכל מיני משחית ומכל דבר רע ומכל מיני פגע רע ומכל מיני פורענות ועשה לה תקוה ואחרית שלום חוס ורחם על תבואתה<sup>40</sup> ופירותיה וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה חיים ושובע כשנים הטובות והסר ממנו חרב ודבר רעב וחיה רעה ושבי ובזה ויצר רע ואויב וחלאים רעים וקשים וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו כי אתה שומע תפלת כל פה...

אף שאפשר למצוא כל מיני הבדלים קטנים בין הנוסח הזה לנוסח שמופיע בטור, דבר אחד ברור לגמרי, והוא שאין בו החלק הנוסף המצוי רק בוויטיקן Ross.555, באוקספורד בודלי Can. Or. 19, ובכתבי היד של המעתיק יעקב חלפן (ודבר זה הודגש בטקסט). כאמור כך הם פני הדברים גם בספר מנורת המאור.<sup>41</sup>

לרוב על פי הרשום בקטלוג הספרייה הלאומית (מלבד כתבי היד של אוקספורד, וטיקן, פרמה ועוד כמה), ויש לבדוק אותם יותר לעומק.

<sup>38</sup> ר' דוד גמר לכתוב את חיבורו בשנת 1340, לפי עדותו בקולופון בכ"י טורינו-לאומית A II 29, במכון לתצלומי כ"י 34309. וזה לשונו על פי הקטלוג של ספריית טורינו, Codices Hebraici..., Taurini 1880 מספר 49, עמ' 51: "שנשלם פירוש הברכות והתפילות בעזרת האל אשר לו כתבנו עלילות וחברתי אני דוד באשבילייא המפוארה בשנת חמשת אלפים ומאה ליצירה".

<sup>39</sup> דפוס פרארה שי"ד, דף 271 ע"א (מספרי העמודים בעותק של הספרייה הלאומית כתובים בעיפרון). בדפוס ורשה (תר"ם) של ספר זה מצויה התפילה בעמ' קמב ע"א. ישנם הבדלים קטנים בין עדי הנוסח בכתבי היד ובדפוס ראשון פרארה, אבל לעניינינו חשוב להדגיש שאין הבדל בין עדי הנוסח בקטע שבסיום התפילה. בחרתי את דפוס פרארה שנחשב דפוס אמין. ראו: אידלברג, שם, עמ' 15-16.

<sup>40</sup> יש לציין שבכ"י לונדון הספרייה הבריטית Or. 7583 (מרגליות 1168) הנוסח הוא: "חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה".

<sup>41</sup> מנורת המאור לר' ישראל אלנקווה, מהד' ענלאו, ניו יורק תרפ"ט-תרצ"ב, כרך ב, עמ' 316: "ועננו בורא עולם במדת רחמים, בחר בעמו להודיע גדלו והדרת כבודו. שומע תפלה, תן טל ומטר לברכה על פני האדמה, ורוה פני תבל ושבע את העולם כלו מטובך, ומלא ידינו מברכותיך

עדות נוספת לכך שהנוסח הקצר הוא המקורי התגלתה בסוף המאה העשרים, עם רכישתו של כתב יד על ידי הספרייה הלאומית.<sup>42</sup> זהו סדר תפילה לעצירת גשמים המיוחס לר' יוסף ג'יקטיליה, המקובל מקסטיליה, שפעל במחצית השנייה של המאה הי"ג, כלומר לפני זמנו של ר' יעקב. כתב היד מתוארך למחצית המאה הט"ו, אבל צוקר טען שקיימים סימנים פנימיים המעידים שייחוס סדר התפילה לר' יוסף הוא אותנטי. כחלק מסדר זה נמצאת תפילת "ועננו", והעיון בה מגלה דמיון ניכר לנוסח המופיע בטור (הדגשתי את המקומות שבהם יש הבדלים בולטים בין השניים):<sup>43</sup>

ועננו בורא עולם במדת רחמים בחר בעמו להודיע גודלו והדרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ורוה פני תבל ושבע את העולם כלו מטובך ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידיך שמרה והצילה שנה זו מכל דבר רע ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות ועשה לה תקוה ואחרית שלום חוס ורחם עלינו ועליה ועל כל תבואתה ופירותיה וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה ותהי אחרית חיים ושובע ושלוה וברכה כשנים הטובות והסר ממנו דבר וחרב ורעב וחיה רעה ושבי ובזה ויצר רע ואויב וחולאים רעים וקשים וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו כי אתה שומע תפלת כל פה...

שוב, בדומה למקור הקודם, עיון מהיר בסוף התפילה (מ"וחולאים רעים וקשים" עד סופה) מראה שהנוסח כאן תואם את הנוסח של רוב כתבי היד של הטור, ולא את זה של ענף הנוסח וטיקן Ross.555 וחבריו.

אולם נוסף על כך ייתכן כי אפשר ללמוד מכאן על מקורה של התפילה. מכיוון שמקובל זה פעל לפני ר' יעקב בקסטיליה סביר להניח שתפילת "ועננו" הנמצאת אצל ר' יעקב וכן אצל ר' יוסף משקפת מסורה מקומית שהייתה נהוגה בערי קסטיליה.<sup>44</sup> כפי שכבר העירו חוקרי תפילה, הנוהג של סדר מיוחד לתענית של עצירת גשמים לא התקיים

ומעושר מתנות ידיך. שומרה והצילה שנה זו מכל דבר רע, ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות, ועשה לה תקוה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתה ופירותיה, (וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה) ותהי אחרית בגשמי רצון ברכה ונדבה וחיים טובים ושובע ושלוה כשנים הטובות. והסר ממנו חרב ודבר ורעב וחיה רעה ושבי ובזה ויצר רע ואויב וחולאים רעים וקשים, וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו, כי אתה שומע תפלת כל פה בא"י שומע תפלה". המהדיר ענלאו נימק את החלטתו לשים מילים אלו בסוגריים בוו הלשון:

These lines seem to contain a repetition, perhaps of two versions. The MS has faint dots over בגשמי which may suggest deletion. But this is the reading of Tur, which on the hand, omits אחריתה.

<sup>42</sup> מספר כתב היד הוא National Library of Israel, Jerusalem, Ms. Heb. 24°7220, ותיאר אותו שלמה צוקר. ראו: ש' צוקר, "כתב יד נדיר: סדר תפילה לעצירת גשמים לר' יוסף ג'יקטיליה", על ספרים ואנשים 10 (תשנ"ו), עמ' 27-28.

<sup>43</sup> ראו בכתב היד fol. 12r-12v.

<sup>44</sup> ומן הראוי לבחון את כל הסדר של ר' יוסף לעומת זו המופיע אצל ר' יעקב.

בארצות אשכנז וצרפת, כי בצורות לא היו שכיחות באזור גאוגרפי זה.<sup>45</sup> על כן סביר יותר שר' יעקב ניזון מחומרים שהיו שכיחים במקום מגוריו החדש בספרד, אשר למד להכירם ביישובו שם.

לסיכום סוגיה זו, לאור רובם המכריע של כתבי היד של טור אורח חיים, לצד עדותו של בעל צידה לדרך (ומגורת המאור) וכן זו של ר' יוסף ג'יקטיליה, ברור למדי שנוסח תפילת "ועננו" ששולב בסידורים שלנו אינו משקף את הנוסח המקורי שיצא מתחת ידיו של ר' יעקב בן הרא"ש. אומנם קשה לאתר מי הוא אותו אדם שהרחיב את התפילה, מה היה הבסיס להרחבה זו ומה היה המניע שלו, אך ברור למדי כיצד נוסח "מיעוט" זה של התפילה התפשט ברוב דפוסי איטליה הקדומים, ומשם נכנס לכל הדפוסים המאוחרים עד לימינו, ומשם, לקראת סוף המאה העשרים במדינת ישראל, חדר לסידור התפילה. כמובן ההסבר קשור בכוחם של הדפוסים הראשונים האיטלקיים, כלומר, באשר לספר אורח חיים, של דפוס פייבא די שקו. לנושא זה יוקדש שאר המאמר.

#### ד. כתבי היד והדפוסים הראשונים באיטליה ותפילת "ועננו"

כבר העיר רפאל נתן נטע רבינוביץ, בעל דקדוקי סופרים, במאמרו היסודי על הדפסת התלמוד, בדבר נטייתם של המדפיסים המאוחרים לבנות את הדפסתם על גבי דפוסים שקדמו להם ולא לחזור לכתב היד או לכמה כתבי יד בהכנת מהדורת דפוס חדשה. דבריו נכתבו בהקשר לטענת גרשם שונצינו שמדפיסי ונציה העתיקו מהדפוס שלו, אבל הם משקפים מציאות כללית הקשורה לתולדות הדפוס בכלל, במיוחד במרכזי הדפוס באיטליה. כלשונו באשר למדפיסים: "... כי למה יטרחו להגיה כמה כתבי יד כדי להדפיס מהם בעוד שמונח לפניהם ספר מתוקן וערוך בדפוס מגמרא ומפרשים ביחד".<sup>46</sup> רבינוביץ הביא להוכחת טענתו כמה טעויות משותפות לדפוסים שלא ייתכן כי נוצרו באופן ספונטני בידי שני מעתיקים מדפיסים. אומנם בהמשך דבריו הוא עמד על כך שמדפיסי ונציה גם הגיהו את הטקסט על פי כתב יד או כתבי יד, כלומר שלא הסתמכו לגמרי על הדפוס הקודם, אך עם כל זה בסיס הטקסט המאוחר נותר זהה לנוסח הדפוס שקדם לו, למעט התיקונים והשינויים שהכניסו המדפיסים על פי כתבי יד או על פי סברה. מציאות ספרותית זו מוכרת לא רק מדפוסי התלמוד אלא גם מהספרות ההלכתית בת התקופה. לדוגמה, באשר למשנה תורה הרחיבו את הדיבור ש"ז הבלין ואחריו י"ש שפיגל,<sup>47</sup> והתופעה קיימת בעוד ספרים רבים כמו סמ"ג, ר' ירוחם ועוד.

<sup>45</sup> ראו: י"מ תא"שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 175-180, ובמיוחד עמ' 179, וכן נ' פריד, "פיוט מהגניזה לתענית עצירת גשמים", סיני ס (תשכ"ז), עמ' קכד-קמח.

<sup>46</sup> רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד: תולדות הדפסת התלמוד, הובא לבית הדפוס עם תיקונים, השלמות ומפתחות על ידי א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' לח הע' 5.

<sup>47</sup> ראו: ש"ז הבלין, דברי מבוא למהדורת צילום של משנה תורה דפוס קושטא רס"ט, ירושלים תשל"ג, עמ' 9-24, וי"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, מהדורה שנייה, רמת גן תשנ"ו, עמ' 601-638.

הדפסתו של הספר ארבעה טורים החלה באיטליה בשנת רל"ה 1475, אז הסתיימה לפחות הדפסתו של כרך אחד מתוך הארבעה.<sup>48</sup> ספר זה הודפס בידי משולם קווי ובניו בגופנים אשכנזיים בפייבא די שקו, עיירה קטנה בצפון איטליה הסמוכה לעיר פדובה. לדעת מרדכי גלצר באותה שנה לא הסתיימה הדפסתם של כל ארבעת הטורים, אלא רק של טור חושן משפט, שהודפס ראשון.<sup>49</sup> מסקנתו נסמכת בעיקר על הימצאן של טעויות טכניות רבות במלאכת ההדפסה ובטיפוגרפיה בכרך זה, שאינן קיימות באורח חיים וביוזרה דעה. סימן היכר זה מגלה שהכרך האחרון בסדרה של הארבעה הוא זה שהודפס ראשון(!).<sup>50</sup> גלצר הציע, על בסיס רמזים בדברי הפתיחה של המדפיסים, שסדר ההדפסה היה: חושן משפט, אבן העזר, יורה דעה, ולבסוף, בשנת 1476 – אורח חיים. משולם נפטר באמצע הדפסת ספר אבן העזר, שהיה הספר השני שהחליט להדפיס, ובניו השלימו את מלאכת ההדפסה של הספר הזה ושל שני הספרים האחרים.<sup>51</sup> לפי סדר העניינים שתיאר גלצר עולה כי ייתכן שהטור אורח חיים של דפוס זה לא היה הדפוס הראשון של ספר אורח חיים באיטליה. לכל הפחות אי אפשר לשלול שקדם לו המדפיס אברהם כונת, שהדפיס את אורח חיים בשנת 1476 בעיר מנטובה. אולם למרות פרט היסטורי זה, החשוב כשלעצמו כפי שנראה להלן, הדפסתו של ספר אורח חיים בידי משפחת קווי היא זו שהשפיעה על נוסח ספר אורח חיים בדפוס איטליה שבאו אחרי כן, ולא הדפוס של כונת.

מבדיקת הנוסח של ספר אורח חיים בדפוס פייבא די שקו במסגרת מחקר מקיף על נוסח הספר עלה בבירור שמדפיסי הספר השתמשו בכתב יד וטיקן Ross. 555 או בכתב יד הדומה לו ביותר, כמו כ"י אוקספורד בודלי Can. Or. 19, שהועתקו שניהם באיטליה במאה הט"ו.<sup>52</sup> ענף נוסח זה הוא ייחודי משתי סיבות עיקריות: ראשית, שלא כרוב כתבי היד של הספר, עיקר הנוסח שלו משקף את המהדורה הראשונה שחיבר ר' יעקב לפני שחזר ותיקן והרחיב את הספר;<sup>53</sup> ושנית, יש בו הוספות שאינן מופיעות אף לא באחד מכתבי היד האחרים, ואשר ככל הנראה לא יצאו מתחת ידיו של המחבר. באשר לעניין

<sup>48</sup> מרדכי גלצר העיר על כך בקצרה במאמרו "טור יורה דעה לר' יעקב בן ר' אשר, פיראה [רל"ז 1477]: על המדפיס ועל שנת ההדפסה", על ספרים ואנשים 8 (תשנ"ד), עמ' 6-9. דבריו בעניין מופיעים בעמ' 6-7 הע' 1. הרחבת דבריו בנידון הייתה תורה שבעל פה מתלמידיו, עד שלאחרונה פרסמו שני חוקרים שני מאמרים באיטלקית ובהם השתמשו בחומרים מעיזבונו (ברשות אלמנתו) והביאו את דבריו בשלמותם. ראו A.M. Piattelli, "I primordi della stampa ebraica a Mantova e a Ferrara (1473?-1477)", *La Bibliofilia* CXXII (2020), 31-45, esp. 42-43, and D. Nissim, "La tipografia ebraica di Piove di Sacco (1475-1476)", *Ibid*, 47-58, esp. 52-57.

<sup>49</sup> ראו במאמרו של ניסים בעניין זה.

<sup>50</sup> ראו שם.

<sup>51</sup> ראו במאמריהם של פיאטילי ושל ניסים.

<sup>52</sup> ראו: גלינסקי, "ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה'14", בנספח המוקדש לנוסח הספר.

<sup>53</sup> ובדומה לכתב יד מינכן 255 (המועתק בכתביה ספרדית), שהוזכר לעיל על יד הערה 15.

הראשון יש מקבילות גם בכתבי יד ספרדיים המלמדות שזהו נוסח שכתב המחבר עצמו, אפילו אם אין זה הנוסח הסופי של דבריו,<sup>54</sup> אבל באשר לעניין השני אין מקבילות כאלה. אדגים תופעה זו בשתי דוגמאות קצרות, שבאחת מהן העיד המעתיק במפורש שההוספה אינה של המחבר. בהלכות יום טוב, סימן תקיד בסימנים שלנו נפתח במילים: "אסור לכבות הדליקה ב"ט אפי' רואה את ביתו שנשרף". במקום המקביל בכ"י וטיקן Ross. 555 (בסימן תקיב), מיד אחרי פתיחה זו נמצא כתוב:

ואני המעתיק מצאתי כתו' ואינו מלשון המחבר, וזה נוסחו, ובזמן הגלות שישראל דרין בין הגוים ואם לא יכבה יבא לידי סכנת נפשות, שמא תשרף כל העיר לא שייך לומר כן, ע"כ.

מילים אלו, הנראות כמעין צנזורה פנימית, או אולי כניסיון לעדכן את הספר ולהתאימו למציאות היסטורית אחרת מזו שבה נכתב, מופיעות גם בכ"י אוקספורד בודלי Can. Or. 19 ובכ"י וינה 127 (ובשני כתבי היד האחרים של המעתיק חלפן), וכן הוא בדפוס פייבא די שקו. דברים אלו אינם מופיעים בשאר כתבי היד של הספר שבדקתי, ובוודאי שאינם מופיעים בכתבי היד הספרדיים ובדפוסים שלהם. ראוי לציין שהוספה זו לא נכנסה לדפוס שונצינו ר"ן, אף שדפוס זה הושפע רבות מדפוס פייבא די שקו, כפי שנראה בהמשך. ככל הנראה הבין העורך שהכין את הספר להדפסה שאין מקום להכניס למהדורת הדפוס שלו את הדברים האלה, שבעליל אינם מדברי ר' יעקב.

דוגמה שנייה, הקשורה גם היא ליחסים בין יהודים לבין מי שאינם יהודים היא מסוף סימן תרצ"ד בסימנים שלנו ועוסקת במתנות לאביונים בפורים. שם כתוב בכל עדי הנוסח "ואין מדקדקין בדבר (נ"א "בהן") אלא כל מי שפושט ידו ליטול נותנין לו", והכוונה היא שבניגוד להלכה ולנוהג בנתינת צדקה במהלך כל השנה, בפורים אין לבחון כלל אם העני ראוי באמת לקבל צדקה אם לאו. אולם כאן באה הוספה שקיימת רק באותם כתבי היד שהוזכרו לעיל: בכ"י וטיקן Ross. 555 (בסימן תר"ץ) נוספו המילים "אחד ישראל ואחד גוי", וכך גם בכ"י אוקספורד בודלי Can. Or. 19. בדומה לכך, בכ"י וינה נוסף "אפי' ישראל אפילו גויים". הוספה זו בעייתית בהקשר התרבותי האשכנזי, והעירו על כך ר' יוסף קארו בבית יוסף ור' יואל סירקיש בב"ח על אתר. כצפוי, בדפוס פייבא די שקו הנוסח הוא בדיוק כמו בכ"י וטיקן. אולם בניגוד להוספה הקודמת, במקרה הזה צעד דפוס שונצינו ר"ן (וכל הדפוסים אחריו) בעקבות הדפוס הראשון פייבא די שקו. יש לציין כי בשונה מההוספה הקודמת, לגבי הוספה זו אין כל אינדיקציה מלשון הכתוב שזוהי תוספת המעתיק. רק כאשר משווים את הנוסח לכתבי יד אחרים מתגלה ייחודו של נוסח זה. על כן אין פלא שהמכין לדפוס בדפוס שונצינו הניח שאלו הם דבריו המקוריים של ר' יעקב.

<sup>54</sup> להדגמה של הבחנה זו בין כתבי היד של הספר ראו: גלינסקי, "מהדורות ספר טור אורח חיים".

גם בנוגע לתפילה שבה עוסק מאמר זה ניכרת אותה תופעה, דהיינו התלות שבין דפוס ראשון פייבא די שקו וכ"י וטיקן Ross. 555, וכן ההשפעה של דפוס פייבא די שקו על דפוס שונצינו ודרכו על כל הדפוסים שבאו לאחר מכן.<sup>55</sup> בטבלה הראשונה למטה אפשר לראות כיצד בדפוס פייבא די שקו נמצא הקיצור באמצע התפילה "וכול' עד כשנים הטובות" במקום ציטוט החלק הזה של התפילה, בדיוק כמו בכ"י וטיקן – "וכול' עד כשנים הטובות". וחשוב מכך, אפשר לראות שבשני המקורות ישנה ההוספה לתפילה הפותחת במילים "ומאורעות רעות וקשות..."<sup>56</sup>, שאיננה בשאר כתבי יד. הדגשתי את שני האלמנטים האלה בטבלה.

<p><b>פייבא די שקו שנת רל"ה לערך (1475)</b></p> <p>וענינו ברא עולם במדת רחמים בוד בעמנו ישראל להחדיע גדלו והזרת כבודו שומע תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע כל העולם מטובך ומלא ידינו מברכותך ומעושר מתנת ידך והצילה שנה זו מכל דבר רע וסל' עד כשנים הטובות</p> <p><b>כ"י וטיקן Ross. 555, וינה 127</b></p> <p>וענינו ברא עולם במדת רחמים בוד בעמנו ישראל להחדיע גדלו והזרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע כל העולם מטובך ומלא ידינו מברכותך ומעושר מתנות ידך שמחה והצילה<sup>58</sup> שנה זו מכל דבר רע וסל' עד כשנים הטובות</p> <p><b>הסר ממנו חרב ורעב וחייה רעה ושבי וביזה יצר הרע הלאים רעים וקשים ומאורעות רעות וקשות וגזר עליו גזירות טובות מלפניך ויגלו רחמיך על מחתך ותתנהג עם בניך במדת רחמים ותקבל ברחמים...</b></p>	<p><b>כ"י וטיקן Ross. 555, וינה 127</b></p> <p>וענינו ברא עולם במדת רחמים בוד בעמנו ישראל להחדיע גדלו והזרת כבודו שומע תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע כל העולם מטובך ומלא ידינו מברכותך ומעושר מתנות ידך שמחה והצילה<sup>58</sup> שנה זו מכל דבר רע וסל' עד כשנים הטובות</p> <p><b>הסר ממנו חרב ורעב וחייה רעה ושבי וביזה יצר הרע הלאים רעים וקשים ומאורעות רעות וקשות וגזר עליו גזירות טובות מלפניך ויגלו רחמיך על מחתך ותתנהג עם בניך במדת רחמים ותקבל ברחמים...</b></p>
---	---

עם ההתקדמות בתולדות הדפוס בא דפוס שונצינו (סביבות שנת 1490), ובינו לבין הדפוס הראשון כבר אין זהות מוחלטת, בהתאם לתיאור של רבינוביץ שהובא לעיל, אבל השפעתו הרבה של הדפוס הקדום עדיין ניכרת בו. כפי שמוצג בעמודה השמאלית בטבלה, מחד גיסא בפסקה הראשונה המודגשת כבר הושלמה התפילה ("ומכל מיני משחית" ואילך) במקום הקיצור "וכול' עד כשנים הטובות", אבל מאידך גיסא בדפוס זה, כמו בקודמו, נוספו בסוף התפילה המילים "ומאורעות רעות וקשות" ואילך.

55 יש לציין שדפוס ספרד, אף שהודפסו לאחר דפוס פייבא די שקו, לא הושפעו ממנו כלל, ועל כך בהמשך.

56 בכ"י וינה חסרה המילה "עולם".

57 בכ"י וינה הנוסח הוא "רחמיך".

58 בכ"י וינה הנוסח הוא "שמור והציל".

59 בכ"י וינה הנוסח הוא "הרע".

60 בכ"י וינה הנוסח הוא "ומחלאים".

**פייבא די שקי שנת רל"ה לערך (1475)**      **שונצינו שנת ר"צ לערך (1490)**<sup>61</sup>  
וענינו ברא עולם במדת רחמים בחד בעמז      וענינו ברא עולם במדת רחמים בחד בעמז  
ישראל להודיע גדלו והדרת כבוד שומע      ישראל להודיע גדלו והדרת כבוד שומע  
תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה      תפלה תן טל ומטר לברכה על פני האדמה  
ושבע כל העולם מטובך ומלא ימינו      ושבע את העולם סלו מטובך ומלא ימינו  
מברכותך ומעושר מתנת ידך והצילה שנה      מברכותך ומעושר מתנות ידך **שמחה**  
זו מכל דבר רע וסלי' **עד כשנים הטובות**      והצילה שנה זו מכל דבר רע  
**ומכל מיני משוחות ומכל מיני פדעושות ועשה**  
**לה תקי ואדרי' שלום חס ורחם עלינו ועל**  
**כל תבאתה ופחזתה וברסה בגשמי רצון**  
**ברסה ורחם ורחם ושבע ושלום כשנים**  
**הטוב**  
והסר ממנו חרב ורעב וחיזה רעה ושבי ובוזה      והסר ממנו חרב ורעב וחיזה רעה ושבי ובוזה  
יצר הרע הלאים רעים וקשים ומאדעושות      ויצר הרע הלאים רעים וקשים ומאדעושות  
רעות וקשות וגזר עלינו גזירות טובות      רעות וקשות וגזר עלינו גזירות טובות  
מלפניך ויגלו רחמך על מזחתיך ותתנהג עם      מלפניך ויגלו רחמך על מזחתיך ותתנהג עם  
ביך במדת רחמים      ביך במדת רחמי'

כאמור, דפוס שונצינו השפיע הלאה על כל הדפוסים שבאו אחריו במאה ה'ט"ו, ובהם דפוס קושטא, שהודפס כנראה כבר ברנ"ד (1493-4),<sup>62</sup> עוד שני דפוסים שונצינו שהודפסו בערים אחרות באיטליה,<sup>63</sup> ודפוסים ונציה, וכן על זה של משפחת שונצינו במאה ה'ט"ו, ועל הדפוסים שנדפסו באירופה במהלך השנים. כל אלו התגלגלו מאותו ענף נוסח, ואף שכל דפוס הוסיף או החסיר מעט מקודמו, הבסיס הטקסטואלי של גוף הספר אורח חיים נשאר איתן. כולם השתלשלו מדפוס פייבא די שקו. כך קרה שהנוסח של תפילת "ועננו" שתפוצתו הייתה מצומצמת למדי בעידן כתבי היד, ואשר ככל הנראה אינו מקורי לטור אורח חיים של ר' יעקב, הפך בכוח הדפוס הראשון באיטליה, פייבא די שקו, ואחרי כן בכוח דפוסים שונצינו למיניהם, לנוסח השולט כמעט בכל דפוסים אורח חיים מתחילת עידן הדפוס ועד לימינו אנו, וכעבור שנים רבות גם נכנס לכל הסידורים, המביאים אותו בתפילה הנאמרת בעת הבצורת.

עם זאת, יש להדגיש כי גם בתחילת עידן הדפוס, בתקופת האינקונבולה (דפוסים ערש), לא כל הדפוסים הושפעו מדפוס פייבא די שקו. קודם כול יש לציין שדפוסים ספרד-פורטוגל לספר זה, אף שהודפסו אחריו, אינם מראים כל סימן להשפעה. הדפוסים האלה,

<sup>61</sup> בשנה זו הודפסו כל ארבעת הטורים.

<sup>62</sup> ראו: A.K. Offenberg, "The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunable of 1493", *British Library* 22, 2 (1996), pp. 221-235.

<sup>63</sup> שונצינו (נפול), אורח חיים, סביבות שנת 1492, שונצינו, אורח חיים, סביבות שנת 1497.

## יהודא גלינסקי

לפי סדר כרונולוגי, הם: דפוס אישאר (Hijar) שבמדינת ארגון, שנדפס בשנת רמ"ה (1485), דפוס לייריא שבפורטוגל, שנדפס בשנת רנ"ה (1495), ודפוס פורטוגל, שנדפס בשנת ר"נ לערך (1490). מעניין אף יותר הוא דפוס מנטואה (מנטובה), שכן הוא הודפס באיטליה בשנת רל"ו (1476), וגם הוא לא הושפע כלל מדפוס פייבא די שקו. לכאורה אפשר היה לצפות שדפוס זה יושפע גם הוא מדפוס פייבא די שקו, שהרי לפי הגישה המקובלת, הגורסת שכל ארבעת הטורים הודפסו בשנת 1475, פייבא די שקו קדם לו בשנה. ואולם, לאור מסקנותיו של גלצר שפורטו לעיל יוצא שספר אורח חיים מדפוס פייבא די שקו הודפס אחרון, בשלב כלשהו של שנת 1476, ורק הספר האחרון מתוך הארבעה, חושן משפט, הוא שהודפס בעיירה קטנה זו בשנת 1475, ועל כן סביר בהחלט שאורח חיים הודפס בדפוס פייבא די שקו במקביל לזה של מנטובה ואולי אף אחריו.<sup>64</sup> במילים אחרות, לעומת דפוס פייבא די שקו והדפוסים שהושפעו ממנו (של שונצינו וקושטא) קיימים ארבעה דפוסים אחרים בני המאה ה'ט"ו (שלושה מספרד-פורטוגל ואחד מאיטליה) שלא הושפעו ממנו, והם משקפים גרסה מקורית יותר של ספר אורח חיים לר' יעקב בן הרא"ש.

לסיכום: במאמר זה למדנו, על ידי בדיקת סוגיה ליטורגית אחת, כיצד השפיע רבות דפוס ראשון של טור אורח חיים, שהודפס בעיירה הקטנה בצפון איטליה פייבא די שקו, על תולדות הנוסח של ספר אורח חיים לאורך הדורות ועד לימינו. כמו כן למדנו שנוסח התפילה של תפילת "ועננו" שהוכנס לסידור התפילה במאה העשרים משקף נוסח שאינו מקורי לר' יעקב בן אשר ולספרו.

<sup>64</sup> ואכן, גלצר עמד על כך שהנוסח של אורח חיים בדפוס מנטובה אינו מושפע כלל מדפוס פייבא די שקו, וראו על כך במאמרו של פיאטילי (לעיל הע' 48).

טור אורח חיים ותפילת "ועננו" בעת הבצורת

נספח: כתבי יד של ספר אורח חיים מימי הביניים ועד סוף המאה ה־ט"ז

1. Amsterdam, Bibliotheca Rosenthaliana 55 (Allony-Kupfer 178), 1459–1489, Ashkenazic script, probably copied in Italy
2. Bern, Burger Library of Berne 253 (Allony-Kupfer Berne BB 8), 1400–1500, Ashkenazic script
3. Cambridge, Cambridge University, Add. 548, 1400–1500, Sephardic script, possibly copied in Italy
4. Cambridge, Cambridge University, Add. 656, 1455, Sephardic script, copied in Barletta, Fermo, South Italy
5. Cambridge, Cambridge University, Add. 1199, 1, 1432, Byzantine script
6. Cambridge, Trinity College Library, F 12 25, 1300–1400, Ashkenazic script
7. Hamburg, The Hamburg State and University Library Cod., Hebr. 34 (Steinschneider 85), 1300–1500, Ashkenazic script
8. Hamburg, The Hamburg State and University Library Cod., Hebr. 246 (Steinschneider 195), 1463, Ashkenazic script
9. Leipzig, Leipzig University Library, B.H. fol. 8, 1300–1500, Ashkenazic script
10. London, British Library, Harley 62 (Margoliouth 550), 1400–1500, Sephardic script
11. London, British Library, Harley 7198 (Margoliouth 543), 1473, Sephardic script
12. London, British Library, Harley 5716–5717 (Margoliouth 544), 1475, Sephardic script, possibly copied in Italy
13. London, British Library, Harley 27150 (Margoliouth 546), 1492, Italian script
14. London, The Beth Din & Beth Hamidrash Library 18, 1400–1600, Ashkenazic script
15. Los Angeles, University of California Library, 828 bx. 4.2, 1400–1500, Ashkenazic script
16. Lund, Sweden, Lund University Library, L.O. 1, 1456, Ashkenazic script
17. Milan, Ambrosiana Library, Sup. X. 123 (Bernheimer 118), 1479, Ashkenazic script, copied in North Italy
18. Montreal, Yehuda Elberg 7, 1300–1500, Sephardic script
19. Moscow, The Russian State Library, Guenzburg 1617, 1400–1500, Sephardic script

## יהודא גלינסקי

20. Munich, Bavarian State Library, Cod. Hebr. 255, 1400–1500, Sephardic script
21. Munich, Bavarian State Library, Cod. Hebr. 421, 1300–1400, Ashkenazic script
22. New York, The Jewish Theological Seminary of America 6484 (Brumer Rab. 689), 1438, Ashkenazic script, copied in Koblenz, Germany
23. New York, The Jewish Theological Seminary of America 6346 (Brumer Rab. 512), 1300–1500, Italian script
24. New York, The Jewish Theological Seminary of America 6358 (Brumer Rab. 524), 1400–1500, Byzantine script
25. New York, The Jewish Theological Seminary of America 6546 (Brumer Rab. 690), 1400–1500, Byzantine script
26. New York, The Jewish Theological Seminary of America 7106 (Brumer Rab. 1147), 1450, Ashkenazic script
27. New York, The Jewish Theological Seminary of America 8188 (Adler 1552), 1400–1500, Ashkenazic script
28. Oxford, The Bodleian Libraries, Can. Or. 19 (Neubauer 704), circa 1450, Ashkenazic-Italian script, probably copied in Italy
29. Oxford, The Bodleian Libraries, Laud. Or. 166 (Neubauer 703), 1470, Ashkenazic script, copied in Germany
30. Oxford, The Bodleian Libraries, Mich 127 (Neubauer 702), 1400–1500, Ashkenazic script, copied in Italy
31. Oxford, The Bodleian Libraries, Mich. 368–369 (Neubauer 699–700), 1444, Ashkenazic script
32. Oxford, The Bodleian Libraries, Mich. 621 (Neubauer 697), 1494, Italian script, copied in Rieti, Italy
33. Oxford, The Bodleian Libraries, Opp. 51 (Neubauer 705), 1456, Ashkenazic script
34. Oxford, The Bodleian Libraries, Opp. 52 (Neubauer 701), 1437, Ashkenazic script
35. Oxford, The Bodleian Libraries, Opp. 53 (Neubauer 698), circa 1350, Ashkenazic script
36. Oxford, The Bodleian Libraries, Opp. 54 (Neubauer 706), 1400–1500, Ashkenazic script
37. Paris, The National Library of France, Hebr. 422, 1496, Ashkenazic script

38. Paris, The National Library of France, Heb. 423, 1400–1500, Ashkenazic script
39. Paris, The National Library of France, Heb. 424, 1427–1428, Ashkenazic script
40. Paris, The National Library of France, Heb. 425, 1400–1500, Sephardic script
41. Paris, The National Library of France, Heb. 426, 1454–1455, Ashkenazic script, copied in Bern, Italy
42. Paris, The National Library of France, Heb. 427, 1456, Sephardic script.
43. Paris, The National Library of France, Heb. 428, 1476, Ashkenazic script, copied in Italy
44. Paris, The National Library of France, Heb. 429, 1400–1500, Ashkenazic script
45. Paris, The National Library of France, Heb. 430, 1400–1500, Ashkenazic script
46. Parma, Palatina 2235 (De Rossi 1325), 1400–1500, Ashkenazic script
47. Parma, Palatina 3262 (De Rossi 64), 1459, Sephardic script, copied in Ferrera, Italy
48. Rome, Casanatense Library 3141 (Sacerdote 132), 1400–1500, Sephardic script
49. St. Petersburg, The National Library of Russia, Firkovitch 1, 209, 1419, Ashkenazic script
50. St. Petersburg, The National Library of Russia, Firkovitch 1, 210, 1400–1500, Ashkenazic script
51. Strasbourg, The National and University Library of Strasbourg 3929 (Landauer 3), 1400–1500, Ashkenazic script
52. Strasbourg, The National and University Library of Strasbourg 4016, 1400–1500, Ashkenazic script
53. Toronto, University of Toronto, Friedberg 5-014, 1300–1400, Sephardic script
54. Turin, Biblioteca Nazionale Turin National University Library, A. I. 5, 1472, Italian script
55. Vatican City, Vatican Library, Ebr. 152, 1400–1450, Ashkenazic script
56. Vatican City, Vatican Library, Ross. 555, 1435, Italian script, copied in Mantua, Italy
57. Vatican City, Vatican Library, Ross. 600, 1380-1410, Sephardic script

יהודא גלינסקי

58. Vienna, Vienna Oesterreichische Nationalbibliothek, Hebr. 127  
(Schwartz 75), 1436, Ashkenazic script
59. Zurich, Braginsky 124, 1300–1400, Ashkenazic script